

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 902.2 (477.3) "03/08" : 903.4 (=161.2) : 528.8
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.1.415>

*Viktor Pryimak, Viacheslav Olitskyi**

THE INITIAL STAGE OF RESEARCH OF THE DNEIPEP'S THE LEFT BANK MONUMENTS OF THE 5-7 CENTURIES (MIDDLE COURSES OF THE PSEL AND VORSKLA RIVERS)

Abstract: This article continues a series of publications devoted to the formation of a source base for studying the monuments of the 1st millennium AD in the Bilsk microregion and the adjacent forest-steppe and steppe territories of the Dnieper Left Bank (antiquities of the Zarubintsi line of development). At the initial stage of studying the monuments of the Penkivka culture on the left bank of the Dnieper (1900s – mid-1960s), random finds of individual items and treasures of the «antiquities of the Ants» were recorded. In the Vorskla basin, only one complex comes from excavations – this is an inhumation burial near the village of Berezivka, researched by V.Yu. Danilevich. Part of the treasures of the 6th-8th centuries was published at the beginning of the 20th century by M.O. Makarenko and O.S. Fedorovsky. The most complete catalogue of artifacts, prepared in the pre-war and post-war years by G.F. Korzukhina, was published at the end of the 20th century.

The interpretation of materials obtained at the initial stage of studying the antiquities of Penkivka was made possible during the first (1960-1990) and second stages (from the turn of the 20th-21st centuries to the present). A distinctive feature of the second, ongoing stage is a significant reduction in the scale of stationary research of monuments. This is only partially compensated for by the active publication of materials from excavations and surveys, mainly obtained during the first stage of work. The publication of materials obtained during the second stage continues, but a significant part of them introduces artifacts obtained during illegal work into scientific circulation. The latter have become widespread and practically uncontrolled. The reliability of data on the composition of material complexes (?) and the locations where artifacts were found is questionable.

It is possible that the occupation of Crimea and eastern Ukraine, the years of the pandemic, and Russia's full-scale war against Ukraine are already part of a new, third stage in the study of Penkivka culture and other Slavic and neighboring cultures (horizons), as identified in the 1940-60-s and at the beginning of the 20th century.

Keywords: Left bank of the Dnieper, middle courses of the Psel and Vorskla rivers, Bilsk microregion, Complex of monuments in the territory and surroundings of the Bilsk hillfort, Slavic monuments, Slavic cultures of the Zarubintsi line of development (late Zarubintsi horizon, Kyiv, Kolochyn, Penkivka cultures), Chernyakhiv culture, archaeological research, non-invasive studies (LIDAR scanning)

* *Pryimak Viktor* – Leading Researcher, Communal Institution «Historical and Cultural Reserve «Bilsk» of the Poltava Regional Council (Sumy, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8740-2252>;
e-mail: viktor.pryimak@ukr.net

Olitskyi Viacheslav – Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent, Head of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Sumy, Ukraine);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>; e-mail: olitskyi@gmail.com

*Віктор Приймак, В'ячеслав Оліцький**

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА 5–7 СТ. (СЕРЕДНІ ТЕЧІЇ ПСЛА ТА ВОРСКЛИ)

Анотація: Стаття продовжує серію публікацій, присвячених формуванню джерельної бази для вивчення пам'яток 1 тис. н.е. Більського мікрорегіону та прилеглих територій лісостепу і степу Дніпровського Лівобережжя (старожитності зарубинецької лінії розвитку). На початковому етапі вивчення пам'яток пеньківської культури на Лівобережжі Дніпра (1900-ті – середина 1960-х рр.) фіксувалися випадкові знахідки окремих предметів і скарбів кола «старожитностей антів». У басейні Ворскли лише один комплекс походить з розкопок – це впускне поховання біля с. Березівка, дослідження В.Ю. Данилевича. Частина скарбів 6–8 ст. на початку 20 ст. була опублікована ще М.О. Макаренком та О.С. Федоровським. Найповніший каталог артефактів, підготовлений у довоєнні та повоєнні роки Г.Ф. Корзухіною, побачив світ у кінці 20 ст.

Інтерпретація матеріалів, здобутих на початковому етапі вивчення пеньківських старожитностей, стала можливою на першому (1960–90 рр.) та другому етапах (від рубежу 20–21 ст. до сьогодення). Особливістю другого, триваючого, етапу є істотне скорочення масштабів стаціонарних досліджень пам'яток. Лише певною мірою це компенсується активною публікацією матеріалів розкопок і розвідок, переважно отриманих на першому етапі робіт. Триває публікація матеріалів, отриманих на другому етапі, але значна їх частина вводить до наукового обігу артефакти, здобуті у ході незаконних робіт. Останні набули тотального характеру та практично стали безконтрольними. Достовірність даних про склад речових комплексів (?) і місця виявлення артефактів є сумнівною.

Не виключено, що окупація Криму та Сходу України, роки пандемії, повномасштабної війни Росії проти України знаходяться вже в межах нового, третього, етапу вивчення пеньківської культури й інших слов'янських і сусідніх культур (горизонтів), як виявлених у 1940–60-х рр., так і на початку 20 ст.

Ключові слова: Лівобережжя Дніпра, середні течії Псла та Ворскли, Більський мікрорегіон, Комплекс пам'яток території й округи Більського городища, слов'янські пам'ятки, слов'янські культури зарубинецької лінії розвитку (пізньозарубинецький горизонт, київська, колочинська, пеньківська культури), черняхівська культура, археологічні дослідження, неінвазивні вивчення (LIDAR сканування)

* *Приймак Віктор Володимирович* – провідний науковий співробітник, Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради (Суми, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8740-2252>; e-mail: viktor.pryimak@ukr.net

Оліцький В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка (Суми, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>; e-mail: olitskyi@gmail.com

Постановка проблеми й огляд літератури. Територія басейнів найбільших приток Дніпра лісостепу (Оріль і Ворскла на межі зі степом, Псел і Сула) та Східного Полісся (басейн Десни у межиріччі Сейму та Нерусси) становлять основну частину Дніпровського Лівобережжя. Як правило, саме у таких межах означена територія традиційно розглядається у працях найавторитетніших дослідників ранньослов'янських старожитностей Дніпровського Лівобережжя (П.М. Третьяков, І.І. Ляпушкін, Д.Т. Березовець, Є.О. Горюнов, О.В. Сухобоков, А.М. Обломський, Р.В. Терпиловський).

Указані роботи об'єднує аналіз слов'янських культур зарубинецької лінії розвитку (горизонт пізньозарубинецьких пам'яток, київська, колочинська, пеньківська та волинцевська культури). Вони були виділені в повоєнні роки, у період від середини 1940-х до середини 1960-х рр., за винятком зарубинецької, черняхівської та роменської культур. Три останні були відкриті значно раніше, на початку 20 ст. Ця особливість обумовила характер дискусій з проблем етногенезу аж до публікацій 1950-60-х рр.

Відсутність сполучних ланок між зарубинецькою та черняхівською культурами й старожитностями, на основі яких формувалась культура Київської Русі – роменською на Лівобережжі та Луки-Райковецької (також виділеної після Другої світової війни) на Правобережжі Дніпра, була прикрою реальністю періоду між початком і серединою 20 ст. Більшість тодішніх гіпотез, присвячених пошукам сполучних ланок за рахунок розширення верхньої межі датування черняхівської культури до 6-7 ст., а роменської – нижньої, до 7 ст., було відкинуто¹.

Через розгром української археології доби середньовіччя (М.О. Макаренко, О.С. Федоровський та їх оточення) було втрачено значну частину матеріалів, які накопичувалися з означеної проблематики. У працях істориків, які вивчають діяльність і біографії названих дослідників, мова йде у кращому разі про перелік пам'яток і знахідок, але без висвітлення проблем, аналізу комплексів, їх інтерпретації у новітній літературі. Такі дані, наприклад, щодо О.С. Федоровського, містяться не лише в його публікаціях, але й у рукописах, про що свідчать окремі опубліковані фрагменти².

Дослідниками пеньківських, а також пізньозарубинецьких, київських, колочинських, волинцевських (і пов'язаних з ними сахнівських) пам'яток, переважно фронтовиками, досить швидко, у перше та друге повоєнне десятиліття, було виявлено та розкопано кілька десятків комплексів у межах поселень і могильників. Уже в кінці 1950-х – на поч. 1970-х рр. було створено теорію етногенезу слов'ян так званої зарубинецької лінії розвитку. Розроблена колективними зусиллями, вона спиралась на матеріали авторських досліджень і колег, які вивчали пам'ятки доби бронзи та раннього залізного віку. Пізніше поступово уточнювались і розширювались ареали названих типів слов'янських пам'яток, переважно за рахунок прилеглих до Дніпровського Лівобережжя територій – Подоння та Верхнього Пооччя.

¹ Сухобоков О.В., Юренко С.П. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н.э. Проблемы этногенеза славян. Киев: Наукова думка, 1978. С. 124-136, 139, рис. 1-3; Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград: Наука, 1981. С. 6-7.

² Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа: археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. *Материалы и исследование по археологии СССР*. Москва; Ленинград, 1961. № 104. С. 75, 133, 186, рис. 22, 72; Приходнюк О.М. Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования. Воронеж: ВГУ, 1998. С. 138, рис. 68.

Нещодавно французько-російський археолог Михайло Казанський виділив ще одну культуру – пастирську (припущення щодо останньої висувалися й раніше, але з істотними відмінностями щодо змісту культури). Вона охоплює старожитності Середнього та Нижнього Подніпров'я й об'єднує комплекси з територій лісостепу й степу 7-8 ст. зі специфічними рисами (з пастирською та канцерською керамікою) та типовими слов'янськими формами³. Пам'ятки, які включено до пастирської культури, досить неоднорідні. Основними слов'янськими компонентами у цій культурі є пенківські та сахнівські старожитності. Але якщо продовжувати відстоювати слов'янську атрибуцію пастирської культури, зараховуючи її до пенківських старожитностей, як це було на першому етапі вивчення пам'яток пенківської культури (П.М. Третьяков та ін. дослідники), або сахнівських чи волинцевських, як це інколи робиться зараз, то тоді названі (як і не згадані тут) визначальні специфічні риси пастирських пам'яток взагалі залишаються поза межами всіх археологічних культур (пенківської, волинцевської, роменської, салтівської).

Крім пастирських, інші слов'янські старожитності басейну Ворскли теж мають певні особливості. Останні обумовлені переважно етнокультурним складом сусідніх археологічних культур. Меншою мірою такі особливості обумовлені наявністю субстратних компонентів (попередніх археологічних культур). Пенківська культура сформувалась на основі кількох варіантів попередньої київської й окремих територіальних груп черняхівської культур. Для пенківської культурно-історичної спільності сусідніми є колочинська культура та кочівницькі старожитності кількох типів (Сивашівка, Суханове, Мала Перещепина).

Мета роботи полягає у показі значення початкового етапу вивчення пам'яток пенківської культури.

Наукова новизна статті – авторами здійснено розробку періодизації вивчення старожитностей пенківської культури Дніпровського Лівобережжя, представлено узагальнену оцінку відкритих на початковому етапі матеріалів сучасними дослідниками. У роботі також окреслено деякі перспективи подальшого вивчення пенківських старожитностей, зокрема, новітніми неруйнівними методами.

Виклад основного матеріалу. *Початковий етап* виділяється на підставі виявлення артефактів, які були віднесені до пенківських старожитностей вже пізніше, після виокремлення культури і в процесі її вивчення. Хронологічні рамки початкового періоду охоплюють час від виявлення знахідок (комплексів) до виділення слов'янських культур. Зарубинецька, черняхівська та роменська археологічні культури відомі з початку 20 ст., але аж до 1940-х – 50-х рр. залишалися невідкритими старожитності 5-7 ст. Ця особливість історії вивчення слов'янських археологічних культур обумовила тривалу помилкову інтерпретацію отриманих у процесі перших досліджень і випадкових знахідок матеріалів, насамперед скарбів кола «старожитностей антів»⁴. У басейнах Ворскли та Псла початковий етап вивчення пенківської культури розпочався з розкопок у зв'язку з

³ Казанский М.М. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Москва: Институт археологии РАН, 2014. Вып. 15. С. 45–137.

⁴ Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье... С. 182–187, рис. 86.

проведенням археологічних з'їздів у Харкові (Ницаха, Буди, Березівка) та Чернігові (Більськ, Куземин, Блажки).

За подібним сценарієм розпочалось і вивчення степових старожитностей, включаючи Малоперещепинський скарб. Салтівська культура відома, як і названі вище слов'янські культури, з початку 20 ст. Але названий скарб був лише згаданим в узагальнюючій праці І.І. Ляпушкіна серед знахідок старожитностей антів (русів) дороменського часу – 5-7 ст.⁵ Опонент І.І. Ляпушкіна Д.Т. Березовець ґрунтовніше займався вивченням лісостепових і степових комплексів⁶. Синхронні пеньківській культурі типи пам'яток кочівників, на додачу до перещепинського, почали виділятися значно пізніше, вже в останні десятиліття 20 ст. (поховання типу Сивашівки, Суханового). Пастирська культура в основних рисах охарактеризована нещодавно у праці М.М. Казанського на підставі досліджень переважно протягом першого етапу, в основному в 1970-80-х рр.⁷

На початковому етапі виявлялись окремі артефакти та скарби й лише окремі комплекси (розкопки В.Ю. Данилевича біля с. Березівка на р. Ворсклиці). Перші публікації знахідок належать М.О. Макаренкові та О.С. Федоровському, але їх правильна інтерпретація відбулася пізніше. Однак каталог скарбів, спираючись, насамперед, на музейні колекції довоєнного часу, не всі з яких вціліли, підготувала також на початковому етапі Г.Ф. Корзухіна. Фіксувалися лише поодинокі знахідки кераміки пеньківської культури. Перша, ще в 19 ст., коли Д.Я. Самоквасов розкопав курган з пеньківським горщиком в ур. Стара Цегельня на р. Клевень у Посеймі⁸, друга – з давньоруського міста Воїнь⁹. Однак циліндроконачна форма горщика з Волокитинового притаманна насамперед колочинським старожитностям, на що звернув увагу О.М. Приходнюк¹⁰.

Відштовхуючись від волокитинського факту, а також низки інших поховань у лісовій (Мар'янівка) та лісостеповій смугах Дніпровського Лівобережжя (Березівка, Постава-Мука, Блажки), Є.О. Горюнов перевіряв припущення про наявність у пеньківській культурі курганного поховального обряду. Однак виявилось, що кургани в ареалі цієї культури містили лише впускні поховання. А от у колочинському ареалі Лівобережжя (Артюшкове на Сеймі), або контактній пеньківсько-колочинській зоні (Бездрик на Пслі) вони дійсно відомі. Однак виявили та дослідили їх вже на другому етапі вивчення пеньківської культури, у першій чверті 21 ст.

На жаль, неможливо з'ясувати, яку слов'янську кераміку виявив М.К. Фукс під час обстеження Кам'янського городища неподалік будинку лісника, проте присутність пеньківських знахідок на городищах скіфського часу не є рідкістю.

Слід зазначити, що І.І. Ляпушкін дуже високо цінував виконану колективом О.С. Федоровського роботу з вивчення поселень скіфського часу та початку нової ери. «На

⁵ Ляпушкін І.І. Днепровское лесостепное Левобережье... С. 186.

⁶ Березовець Д.Т. Русы в Поднепровье (доклад на XIV конференції Інститута археології АН УРСР). *Полтавський археологічний збірник – 1999*. Полтава, 1999. С. 321-350; Приймак В.В., Приймак В.М. Д.Т. Березовець і проблема русів та Русі. *Полтавський археологічний збірник – 1999*. Полтава, 1999. С. 351-354.

⁷ Казанський М.М. Археологическая ситуация...

⁸ Горюнов Е.А. Ранние этапы истории... С. 6.

⁹ Приймак В.В. Раннеславянские материалы из левобережного Подесенья, верхнего Посулья и нижнего Посеймья: историографический аспект. *Русский сборник*. 2021. Вып. 10. С. 223, рис. 1: 3, 8.

¹⁰ Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 10, 29, 74.

жаль, не всі матеріали, зібрані працями цього колективу, побачили світ. Більша частина їх, очевидно, загинула безповоротно в роки... війни»¹¹.

Зміст роботи та склад учасників семінару О.С. Федоровського достатньо висвітлені в літературі, у т.ч. монографії, присвяченій значному відрізку часу (1919-1934 рр.) початкового періоду¹². Однак оцінку деталей польової діяльності та публікацій учасників семінару, розкидану у вигляді поодиноких згадок у працях 1960-х рр., А.С. Яненко не зробила. Незважаючи на введення до наукового обігу праць О.С. Федоровського, спадщина дослідника та його оточення все ще залишаються висвітленими неповністю. Деякі моменти потребують уточнення в полі (наприклад, шурфування Кам'янського городища на території поширення культурного шару слов'янської доби), а більшість – збирання розпорошених даних з археології раних слов'ян і Давньої Русі першого (І.І. Ляпушкін) та другого (О.М. Приходнюк, О.О. Щеглова й ін.) етапів вивчення пам'яток зарубинецької лінії розвитку та черняхівської культури.

Слід зазначити, що у зазначеному плані накопичилось чимало розбіжностей, які потребують з'ясування істини. Наприклад, щодо складу комплексів з фібулами: у О.М. Приходнюка й І.О. Гавритухіна фібула типу Мени з Углівського скарбу на рисунках – різні¹³. Такі факти не є рідкістю, що лише підкреслює актуальність створення каталогу скарбів в ареалах пам'яток пеньківської та колочинської культур Дніпровського Лівобережжя.

Перший етап охоплює час від 1950-60-х рр. до рубежу 20-21 ст. В окрузі Більського городища слов'янські пам'ятки було виявлено у ході розвідки 1966 р. по Псла В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна, розкопок і розвідок на притоці Псла р. Грунь-Ташань (Вовки) Є.О. Горюнова, а також розкопок Б.А. Шрамка на Східному укріпленні Більського городища на Ворсклі¹⁴. У 1977 р. було проведено розвідку по Ворсклі та її притоках С.П. Юренко. Однак за підсумками робіт опублікованими були лише стислі дані з описами пам'яток¹⁵.

Розвідки А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського по р. Ворсклі та її притоках у межах Сумської області стали доповненням розвідок Є.О. Горюнова з Г.О. Романовою та М.М. Казанським на території Полтавської обл., в основному підсумки досліджень опубліковані.

У 1990-х роках було посмертно видано каталог речових комплексів Г.О. Корзухіної. Комплекси, зібрані у цьому рукописі, впорядковані в статті О.О. Щеглової¹⁶, тобто у фінальні роки першого етапу вивчення пеньківської культури. Усі аналізовані

¹¹ Ляпушкін І.І. Дніпровское лесостепное Левобережье... С. 12.

¹² Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919-1934). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. С. 46.

¹³ Гавритухін І.А., Приймак В.В. Пальчатая фибула из Малой Рыбицы. *Stratum plus*. 2001-2002. № 5. С. 97, рис. 3: 2; Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ; Чернівці: Прут, 2001. С. 196, рис. 56: 8.

¹⁴ Гейко А.В., Рейда Р.М., Сапегін С.В. Пам'ятки черняхівської культури Зінківського району Полтавської області (басейн р. Грунь). *Феномен Більського городища – 2016*. Київ; Полтава, 2016. С. 204-209; Ильинская В.А. Разведка в Днепровском Левобережье. *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг.* Киев: Наукова думка, 1967. С. 196-200; Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську. *Археологія*. 1980. № 35. С. 74-78.

¹⁵ Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 146.

¹⁶ Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск: Курский областной краеведческий музей, 1990. С. 162-204.

О.О. Щегловою скарби було поділено на кілька груп за ознакою достовірності комплексів. Перша група – виявлені у процесі розкопок, пов'язані з культурним шаром, достовірні. Друга група – скарб виявлено випадково, речі частково втрачені, місце знахідки обстежувалось археологічно, склад скарбу достовірний, відновлений близько до повного. Третя група – скарб виявлено випадково, речі частково втрачені, склад комплексу відновлено неповністю, відомий за загальним описом¹⁷.

В останні десятиліття, на другому етапі вивчення пенківської культури, виділяється ще одна група комплексів. Вони становлять четверту групу. Сюди належать комплекси, які походять з незаконних вилучень з культурного шару. Серед них є і скарби, місця знахідок яких були обстежені, на них проведені земляні роботи за апробованою методикою (А.М. Обломський, І.Р. Ахмедов, В.Є. Родінкова). У ході таких робіт фіксується, з перевіркою непорушності культурного шару, кожен нововиявлений предмет зі складу комплексу. Така методика дозволяє «відсіювати» сфальсифіковані місця знахідок, певною мірою зрозуміти зв'язок з пам'яткою (скарб на поселенні чи в околицях селища або їх групи). Але існують і сфальсифіковані комплекси (набір речей з недостовірним складом), подається неправдива локалізація знахідок (часом предмети походять з дуже віддалених територій), місця знахідок засекречуються. За даними археологічних розвідок А.М. Обломського 2014 р. у північній частині Лівобережжя, у зоні бойових дій триваючої війни, лише 1/3 інформації про археологічні знахідки виявилась достовірною.

З басейну Ворскли відомий один комплекс – поховання біля с. Березівка (з розкопок В.Ю. Данилевича до XII археологічного з'їзду)¹⁸, який О.О. Щегловою не розглядався. Скарб з кургану біля с. Блажки (р. Грунь, басейн Псла, західна округа Більського городища) дослідницею хоча й менш детально, ніж більшість інших, але аналізувався¹⁹. Фібула (визначена О.С. Федоровським як готська) з комплексу Березівки була подібною до обох, виявлених О.І. Айбабіним у похованні 6 склепу 257 на схилі городища Ески-Кермен у Криму²⁰. Однак ще в процесі обговорення доповіді одного з авторів²¹ О.О. Щеглова вказала, що фібула з Березівки має певні відмінності від фібул зі склепу 257 Ески-Кермену, насамперед в орнаментатії. У подальших працях з даної теми комплекс з Березівки вже було включено до аналізу скарбів групи 1 (за О.О. Щегловою)²², як і комплекс з Ески-Кермена. М.М. Казанський відзначив, що названа фібула відноситься до числа дунайських германських, датованих 6 ст., назвавши відповідні аналогії²³.

¹⁷ Щеглова О.А. О двух группах... С. 167.

¹⁸ Посохов С.І. (ред.). Археологічна спадщина професора О.С. Федоровського. Львів: Растр-7, 2024. С. 256, рис. 127.

¹⁹ Приймак В.В. Проблеми вивчення старожитностей I тис. н.е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є.О. Горюнова). *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.)*. Полтава: Фірма Техсервіс, 2010. С. 75-77, 94, рис. 1: 2-5; Щеглова О.А. О двух группах... С. 173, 187, 191-192, 195, рис. 4.

²⁰ Айбабин А.И. Погребения конца VII – первой половины VIII в. в Крыму. *Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII вв.* Москва: Наука, 1982. С. 183-188, рис. 10: 2-3.

²¹ Приймак В.В. Раннеславянские памятники бассейна р. Ворсклицы второй половины-конца I тыс. н.э. *Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке: тезисы докл. и статьи II межвуз. науч. конф.*, Белгород, февраль 1990 г. Белгород: БГПИ, 1990. С. 68.

²² Гавертухин И.А., Обломский А.М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва: Институт археологии РАН, 1996. С. 161, 286-287, рис. 101: 7, 102: 5.

²³ Казанский М.М. Археологическая ситуация... С. 48, 79, 127, рис. 31: 1.

Нещодавно, тобто вже на другому етапі вивчення пеньківської культури, з'явився ще один надійно датований комплекс з фібулою, подібною до другої застібки з Березівки – склеп 3 Верхньоріченського могильника в окупованому Криму. Колекція поховального інвентарю із заповнення частково зруйнованої камери склепу 3 має кілька хроноіндикаторів. Ойнохоя «скалистинського» типу датується широко, у межах 7–9 ст. Пальчаста фібула, декорована концентричними колами, відноситься до застібок дніпровського кола типу I за розробкою ще 1980–90-х рр. О.І. Айбабіна²⁴, список пам'яток і комплексів з такими фібулами постійно поповнюється. Це численні комплекси могильника Лучисте (склеп 36 першої половини 7 ст.; поховання 9 другої чверті 7 ст. склепу 38; поховання 4 кінця 6 – першої чверті 7 ст. склепу 46а; поховання 13 першої чверті 7 ст. склепу 54; поховання 15 другої чверті 7 ст. склепу 65)²⁵. Знахідки фібул типу I (за О.І. Айбабіним) відомі в пізніших комплексах, у тому числі з візантійськими шарнірними пряжками другої половини 7 ст.

Кореляція датуючих знахідок вказує на функціонування склепу 3 Верхньоріченського могильника протягом 7 ст. Знахідка золотого семісса Константина IV (654–685), випущеного в період 668–685 рр., дозволяє звзвити хронологію поховальної споруди до останньої третини століття²⁶. Список фібул, близьких до згаданої з поховання у Березівці, має поповнитися знахідкою зі Скалистинського могильника: це комплекс склепу 575 цього некрополя²⁷. Край ніжки фібули подібний до «готської» застібки з Березівки (рис. 1: 4–5). Трапецієподібна пряжка з даного склепу, як і інші подібні з Криму, датуються кінцем 7 – першою половиною 8 ст.²⁸, що визначає й дату уламка мідної фібули. Оскільки більшість дослідників не допускають існування пальчастих і з каймою з пташиних голівок фібул пізніше початку 8 ст., кримські знахідки, аналогічні знайденим у похованні біля Березівки на Ворсклиці, відносяться до останньої третини 7 – початку 8 ст.

Березівське поховання та вище названі кримські знахідки мають у своєму складі фібули, подібні до знайдених на пам'ятках р. Воронеж, які аналізуються у монографії, присвяченій Стаєвському археологічному комплексу. Ці фібули походять із селища Кривець – мала і дві великі постсхідногерманські (дніпровські) з циркульним орнаментом (останній є однією з пізніх ознак), пальчасті та з каймою з пташиних голівок. Датується селище Кривець третьою чвертю – кінцем 7 ст.²⁹ Слід зазначити, що саме фібула з каймою з пташиних голівок з циркульним орнаментом, як вже зазначалось, присутня у Борковському могильнику.

²⁴ Айбабин А.И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой половины VII вв. н.э. *Материалы к этнической истории Крыма. VII в. до н.э. – VII в. н.э.* Киев: Наукова думка, 1987. С. 182–183, рис. 6: 14, 7: 15.

²⁵ Казанский М.М. Археологическая ситуация... С. 83–85, 138–141, рис. 42–45.

²⁶ Розкопки Душенка А.А. та ін. 2018 р.

²⁷ Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. Киев: Наукова думка, 1993. С. 132–133, рис. 97: 19.

²⁸ Айбабин А.И. Этническая принадлежность... С. 181–182, рис. 7: 16; Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник... С. 132–133, рис. 97: 18.

²⁹ Обломский А.М. (ред.). Торгово-ремесленный комплекс у с. Стаево в верховьях р. Воронеж (конец V–VII в.) и некоторые проблемы археологии Верхнего Подонья эпохи раннего Средневековья. Москва–Санкт-Петербург: Нестор-История, 2022. С. 61, 65, 286, рис. 10: 1–3.

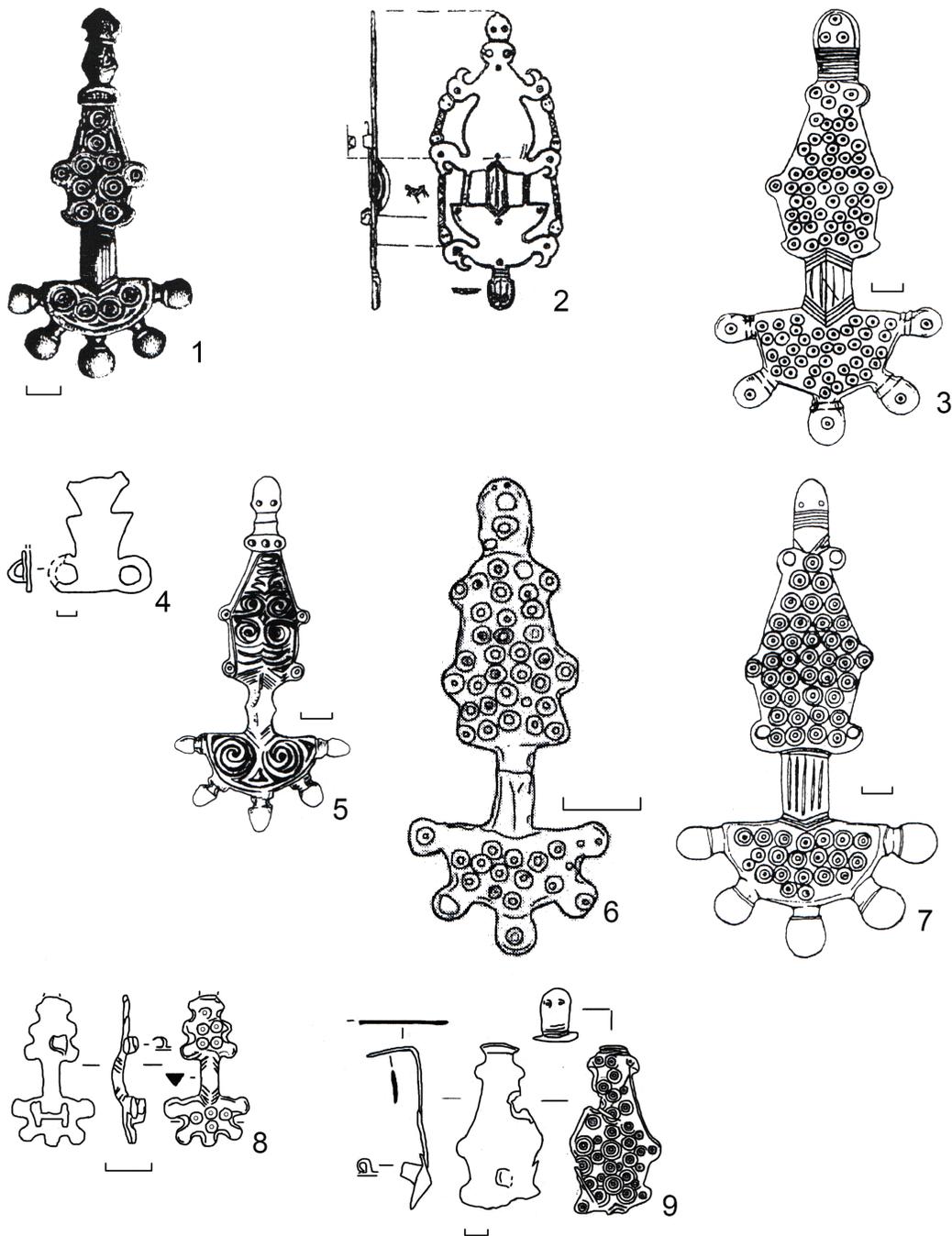

Рис. 1. Фібули з пам'яток пеньківської та колочинської культур басейнів Псла та Ворскли та їх аналогії.
Псел: 1 – Нижня Сироватка, 2 – Блажки; *Ворскла:* 3, 5 – Березівка; *Сіверський Дінець:* 7 – Угли, скарб 1925 (1926) р.;
Крим: 4 – Скалистинський могильник, склеп 575, 6 – Верхньоріченський могильник, склеп 3;
Верхнє Подоння: 8-9 – Кривець.
(1 – за: Rodinkova 2016: 583, fig. 2: 13; 2 – за: Приймак 2010: 94, рис. 1: 2; 3, 5 – за: Гавритухин, Обломский 1996: 286-287, рис. 101: 7; 102: 5; 4 – за: Веймарн, Айбабин 1993: 132, рис. 97: 19; 6 – за: Душенко и др.; 7 – за: Гавритухин, Приймак 2001-2002: 97, рис. 3: 2; 8-9 – за: Торгово-ремесленный комплекс... 2022: 286, рис. 10: 1-2)

На другому етапі (від рубежу 20-21 ст. до сьогодення) польові дослідження пенківських пам'яток скоротились на всій території Лівобережжя. Проте на території Більського городища і округи виявлялись окремі об'єкти на Східному укріпленні, а також шурфувалась прилегла з півночі, тобто з напільної сторони фортифікацій, ділянка³⁰. Особливістю другого етапу є активна публікація матеріалів розкопок і розвідок першого етапу досліджень. Однак кількісно переважають публікації матеріалів з незаконних робіт, достовірність знахідок з яких у багатьох випадках є сумнівною. На цьому ж етапі постало питання, яке потребує подальшого вивчення, про характер виявлених матеріалів пенківської та колочинської культур на городищах скіфського часу.

Стосовно «скарбів антив» французьким дослідником М.М. Казанським, який свого часу працював на багатьох ранньослов'янських пам'ятках обох берегів Дніпра (Оболонь, Хитці, Вовки й ін.), відмічено дві зони концентрації найбагатших комплексів зі срібними виробами: басейн Росі та Тясмину на Правобережжі й верхів'я Псла та Сули на Лівобережжі, відповідно в ареалах пенківської та колочинської культур³¹. Тобто, згідно з його точкою зору, поховання з Березівки та більшість інших комплексів, виявлених на початковому етапі дослідження пенківських старожитностей, належали до «середнього класу» варварських народів Європи.

Висновки. Вивчення фібул пенківської та колочинської культур показало їх тотожність. У той же час, за спостереженнями І.О. Гавритухіна, пальчасті фібули не піддаються чіткому розподілу на групи за хронологією. Натомість він припустив, що у процесі вивчення фібул (пальчастих і з каймою із пташиних голівок) можуть виявитись регіональні відмінності. Це з'ясується, як правило, шляхом картографування знахідок. З двох фібул з Березівки показовою є друга, типу Мени, яка довгий час не аналізувалася (рис. 1: 3).

Ареал поширення більш-менш точних аналогій фібул типу Мена з Березівки тягнеться від Верхнього Подоння (Кривець) на сході до басейнів Псла та Ворскли на заході (Нижня Сироватка, Угли, Харківська обл., Колосковський / Новоодеський скарб)³². Орнаментація та ніжка фібули з Борковського удро-фінського могильника подібна до групи названих фібул типу Мена, але тип інший – з деградованою каймою із соколиних голівок, як на фібулі зі Східного укріплення Більського городища з написом³³. Кримські знахідки фібул відносяться до різних варіантів зооморфних і пальчастих дніпровських (постсхідногерманських) і є, найімовірніше, свідченням зв'язків Криму з Верхнім Подонням і Подніпров'ям. Характер і тривалий час цих зв'язків – окрема тема, яка має спиратися на широку джерельну базу. Без нового каталога чи, швидше, в умовах триваючої війни та окупації Криму, кількох каталогів фібул названих груп 1 і 2 (за О.О. Щегловою) з території лісостепу Придніпров'я та Подоння на сучасному рівні якісь висновки робити важко. Тим не

³⁰ Приймак В.В. Некоторые аспекты дискуссии об этнокультурном переломе на Днепровском Левобережье. *Европа от латена до средневековья: варварский мир и рождение славянских культур*. Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. 2017. Вып. 19.

³¹ Повідомлення М.М. Казанського.

³² Шаблавіна Е.А. Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова. *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье*: докл. научн. конф., посв. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова, Санкт-Петербург, 14-17 ноября 2000 г. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. С. 244, 247, 251, рис. 1-2, 7.

³³ Березовец Д.Т. Русы в Поднепровье... С. 334-345, рис. 3, 15; Приймак В.В. Проблеми вивчення... С. 84, рис. 1: 6.

менш, відкриття, зроблені на початковому етапі вивчення пеньківських старожитностей, залишаються ваговою частиною джерельної бази для вивчення хронології культур ранніх слов'ян Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, Верхнього Подоння й окупованого Криму.

В останні роки відбулося істотне скорочення масштабів польових досліджень пам'яток. Певною мірою це компенсується активною публікацією матеріалів розкопок і розвідок першого етапу досліджень. Проте багато публікацій останнього часу присвячено матеріалам, які походять з незаконних робіт. Останні стали тотальними та практично безконтрольними, достовірність даних про склад речових комплексів (чи зібраних на одній пам'ятці предметів (?)) і місця виявлення артефактів є сумнівними (до того ж існують і підробки).

Можливо, з часом виявиться, що окупація Криму та Сходу України, роки пандемії, повномасштабної війни Росії проти України спричинили виділення нового, третього етапу вивчення пеньківської культури. Частина дослідників змушена була стати військовослужбовцями, не всі колекції вціліли у ході бойових дій або стали недоступними для вивчення. Змінився й характер дослідницької роботи, коли навіть пам'ятки однієї групи (наприклад, на Пслі у районі Миропілля, Запсілля, Курилівки, Суджі) опинилися по різні боки лінії фронту в зоні високої інтенсивності бойових дій. Це стосується не лише пеньківської й інших слов'янських і сусідніх культур та горизонтів, виявлених у 1940–60-х років, але й культур, відкритих ще на початку 20 ст.

Розміри та характер руйнувань пам'яток археології можна буде з'ясувати лише після припинення бойових дій, у тому числі із застосуванням сучасних методик, які передбачають неінвазивні (неруйнівні) вивчення. Зокрема, LIDAR сканування, широко апробованого на території Більського археологічного комплексу в роки російсько-української війни. У ході цих обстежень, зауважимо, було відзнято й ділянки, на яких виявлено старожитності пеньківської культури – Східне укріплення та його північна округа³⁴.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин А. И.** Погребения конца VII – первой половины VIII в. в Крыму. *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII вв.* Москва: Наука, 1982. С. 165–192.
- Айбабин А. И.** Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой половины VII вв. н.э. *Материалы к этнической истории Крыма. VII в. до н.э. – VII в. н.э.* Киев: Наукова думка, 1987. С. 164–199.
- Березовец Д.Т.** Русы в Поднепровье (доклад на XIV конференции Института археологии АН УССР). *Полтавський археологічний збірник – 1999.* 1999. С. 321–350.
- Веймарн Е.В., Айбабин А.И.** *Скалистинский могильник.* Киев: Наукова думка, 1993. 204 с.
- Гавритухин И.А., Обломский А.М.** *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст.* Москва: Институт археологии РАН, 1996. 298 с.
- Гавритухин И.А., Приймак В.В.** Пальчатая фибула из Малой Рыбицы. *Stratum plus.* 2001–2002. № 5. С. 91–99.
- Гейко А.В., Рейда Р.М., Сапегін С.В.** Пам'ятки черняхівської культури Зіньківського району Полтавської області (басейн р. Грунь). *Феномен Більського городища – 2016.* Київ-Полтава, 2016. С. 204–209.
- Горюнов Е.А.** *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.* Ленинград: Наука, 1981. 135 с.

³⁴ *Корост І., Коротя О.* Підсумки LIDAR досліджень археологічних пам'яток на території Історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологія і давня історія України.* 2025. Вип. 2 (55). С. 180–190.

- Ильинская В.А.** Разведка в Днепровском Левобережье. *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг.* Киев: Наукова думка, 1967. С. 196-200.
- Казанский М.М.** Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов.* Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Москва: Институт археологии РАН, 2014. Вып. 15. С. 45-137.
- Корост І., Коротя О.** Підсумки LIDAR досліджень археологічних пам'яток на території Історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологія і давня історія України.* 2025. Вип. 2 (55). С. 180-190. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.02.13>
- Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа: археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. *Материалы и исследование по археологии СССР.* Москва-Ленинград, 1961. № 104. 383 с.
- Обломский А.М.** (ред.). Торгово-ремесленный комплекс у с. Стаево в верховьях р. Воронеж (конец V-VII вв.) и некоторые проблемы археологии Верхнего Подонья эпохи раннего Средневековья. Москва-Санкт-Петербург: Нестор-История, 2022. 544 с.
- Посохов С.І.** (ред.). Археологічна спадщина професора О.С. Федоровського. Львів: Растр-7, 2024. 320 с.
- Приймак В.В.** Проблеми вивчення старожитностей I тис. н.е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є.О. Горюнова). *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.).* Полтава: Фірма Техсервіс, 2010. С. 74-97.
- Приймак В.В.** Некоторые аспекты дискуссии об этнокультурном переломе на Днепровском Левобережье. *Европа от латена до средневековья: варварский мир и рождение славянских культур.* Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. 2017. Вып. 19. Москва: Институт археологии РАН. С. 70-81.
- Приймак В.В.** Раннеславянские материалы из левобережного Подесенья, верхнего Посулья и нижнего Посеймья: историографический аспект. *Русский сборник.* 2021. Вып. 10. С. 220-229.
- Приймак В.В.** Раннеславянские памятники бассейна р. Ворсклицы второй половины-конца I тыс. н.э. *Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке:* тезисы докл. и статьи II межвуз. науч. конф., Белгород, февраль 1990 г. Белгород: БГПИ, 1990. С. 67-69.
- Приймак В.В., Приймак В.М.** Д.Т. Березовець і проблема русів та Русі. *Полтавський археологічний збірник – 1999.* Полтава, 1999. С. 351-354.
- Приходнюк О.М.** Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования. Воронеж: ВГУ, 1998. 170 с.
- Приходнюк О.М.** Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ-Чернівці: Прут, 2001. 285 с.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н.э. *Проблемы этногенеза славян.* Киев: Наукова думка, 1978. С. 124-142.
- Шаблавина Е.А.** Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова. *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье:* докл. научн. конф., посв. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова, Санкт-Петербург, 14-17 ноября 2000 г. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. С. 244-253.
- Шрамко Б.А.** Ранньосередньовічне поселення в Більську. *Археологія.* 1980. № 35. С. 74-78.
- Щеглова О.А.** О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.* Курск: Курский областной краеведческий музей, 1990. С. 162-204.
- Яненко А.** Історія музейної археології УСРР (1919-1934). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. 367 с.
- Rodinkova V.** Early Medieval women's attire from the Dnieper region: traditions and kontributions. *Kolloquien zur – und Fruhggeschichte.* 2016. Band 22, 1. P. 582-587.

Перше надходження – 26.01.2026
Прийнято до друку – 03.03.2026
Оприлюднено на сайті – 19.03.2026